

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında div surəti*

Biz əvvəlki məqalədə "Məlikməmməd" nağılı haqqında danışmış və bunun qədim Midiya əsətiri ilə əlaqədar olduğunu demişdik. Əlbəttə ki, bu, ümumiyyətlə nağıl növünün əsatirdən-mifolojidən doğulmuş olduğunu iddia etmək demək deyildir. Ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatı tədqiqatı sahəsində xüsusi bir məktəb yaratmış olan əsatirçilərin ortaya sürdükləri bu ideya əsasən yanlıştır.

Əhrimən

Məlum olduğu üzrə, xalq ədəbiyyatı tədqiqatı XIX əsrin birinci yarısında həmin "əsatirçilər" məktəbi ilə təsis olunmuşdu. Əslində Avropada yaranmış bu məktəbi Rusiyada da F.İ.Buslayev, A.N.Afanasyev, Ü.F.Miller və başqa bir çox görkəmli alimlər davam və inkişaf etdirmişlər. Buslayev ibtidai insanın dini ilə şeirini vahid bir kompleksin müxtəlif şəkli - iki təzahürü kimi görürdü. Buslayevcə, əsatir get-gedə dəyişilərək nəğməyə çevrilmiş, nəğmə isə ictimai mərasimlərdə, el ziyarətlərində, toy və yas ayinlərində istifadə yolu ilə inkişaf etmiş, yayılmağa başlamışdı.

Buslayevin, əsasən bütün əsatirçilər üçün səciyyəvi olan bu fikrindən də göründüyü üzrə, bu məktəb, ümumiyyətlə, xalq yaradılığın, o cümlədən də nağılların milli-qövmi əsatirdən doğmuş olduqlarını iddia

---

* "Vətən uğrunda" jur., 1946, №1, səh. 79-92.

edirdi. Əsatirçilər hər bir xalq əsərində, xüsusilə nağıllarda üç mərhələnin izlərini, qalıqlarını görürdülər. Bu iddiaya görə, həmin mərhələlərdən birincisinin izləri olaraq ibtidai dini görüşlərin, yəni təbiət əsatirinin qalıqları, ikinci mərhələnin izləri olaraq həmin əsatiri surətlərin göydən yerə enib “insanlaşması”, insani səciyyə alması, yəni fəvqəladə, fəvqəlbəşər qüvvələrin yavaş-yavaş yarım allah, yarım qəhrəmana çevrilməsi hadisəsinin qalıqlarını görmək mümkündür. Nağıl, guya ki, üçüncü mərhələdə insanın real həyat və məişəti ilə qaynayıb qovuşur və getdikcə bu gün bizim gördüyümüz şəkli və məzmunu almağa başlayırmış.

Göründüyü üzrə, əsatirçilər məsələni tamamilə əksinə, yəni idealist-cəsinə qoyurdular. Məhz bunun nəticəsi idi ki, məktəb xalq ədəbiyyatşünaslığının qarşısında duran məsələləri doğru-düzgün həll edə bilmədi və istər-istəməz meydandan çəkilməyə, öz mövqeyini nisbətən daha yeni və mütərəqqi nəzəriyyələrə tərk etməyə məcbur oldu. Əslində, əsaslandığı metodoloji yanlış olduğuna görə, bu məktəb öz tədqiqat işində də doğru nəticələr əldə edə bilmir, müxtəlif uydurmalara müraciət etməyə məcbur olurdu. Bu zorakı uydurmalar hətta o yerə gəlib çıxmışdı ki, bunlar nağıllardakı küpəgirən surətinin (göyə qalxıb qəhrəmanları tilsimə salmaqlarından nəticə çıxararaq) qara bulud-duman olduğunu, adi dəmirçinin (kürə ilə əlaqədar olduğuna görə) Günəş demək olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Hərəkət edə bilməyən şikəst İlya Mürometsi (rus bilinalarından birinin qəhrəmanı) hələ oyanmamış torpaq, onun pivə içdikdən sonra sağalmasını isə, yağışın yağması ilə torpağın oyanması hadisəsi kimi izah etmək istəyirdilər. Yuxarıda deyildiyi kimi, əsatirçilərin, nəhayət, belə qeyri-elmi bir uydurmaçılığa gəlib çıxmaları, ümumiyyətlə, bu məktəbin iflasına səbəb oldu. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bu məktəb heç bir müsbət iş görə bilmədi. Hər şeydən əvvəl, bu məktəb müxtəlif ölkələrdə xalq ədəbiyyatı nümunələrinin külli miqdarda toplanmasına, onların müqayisəli üsul ilə tədqiqinə, xüsusilə bu əsərlərdə ibtidai, qədim mədəniyyətə aid olan müxtəlif ünsür və əlamətlərin təyininə çox kömək etmiş oldu.

Bu məktəbin təsiri Azərbaycanda da özünü göstərdi. Əvvəlcə qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrdə, ümumiyyətlə, Avropada və xüsusilə Rusiyada oyanmış maraq bütün Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan xalq ədəbiyyatının müxtəlif növlərinə aid bir çox nümunələrin toplanıb çap olunmasına səbəb oldu. Bu işdə Azərbaycanın Firidunbəy Köçərli, Rəşid bəy Əfəndiyev, M.Vəzirov, İ.Bağirov, Bayrəməlibəyov və b. bu kimi görkəmli müəllim və ziyallıları iştirak etdilər. Bir çox qüsurlarına

baxmayaraq bunların görmüş olduqları bu iş bu gün çox böyük elmi dəyərə malikdir.

Nağıllarımızın əsatirçilər məktəbi nöqteyi-nəzəri ilə tədqiqi məsələsi XX əsrdə, xüsusən inqilabdan sonra "Maarif və mədəniyyət" məcmuəsinin təşəbbüsü ilə başlandı. Doğrudur, bu təşəbbüs oxucuları bu məktəbin ümumi prinsipləri ilə tanış etmək məqsədi, bir neçə müxtəsər məqalə yazmaq və bir neçə xalq ədəbiyyatı əsərini bu üsul ilə təhlil etməkdən irəli getmədi. Lakin buna və işdəki bir çox nöqsanlara baxmayaraq, nağıllarımızı qədim Midiya əsatri ilə müqayisə etmək, bunların arasında olan yaxınlıqları təyinə çalışmaqla, bu təşəbbüs böyük bir məsələni yada salmış və başlamış oldu.

Yuxarıda deyildiyi kimi, əsatirçilər məktəbi, öz metodolojisinin düzgün olmaması nəticəsində iflasa uğradı. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, xalq ədəbiyyatına aid olan müəyyən əsərlərin qədim əsatir ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ümumiyyətlə, bütün xalq yaradıcılığının və yaxud ayrı-ayrı növlərin mənşəyini əsatirdə görmək doğru deyildir. Lakin onun qədim dövrlərə aid olan növlərində, o cümlədən nağıllarda əsatir qalıqlarının hələ də yaşamaqda olduğu inkar edilməz bir həqiqətdir.

Bəşəriyyətin böyük dühası K.Marksın qədim yunan əsatri haqqındakı dahiyənə qeydləri, ümumiyyətlə, sənətin yaranmasında və inkişafında əsatirin rolunu aydın göstərmişdir. Bu mənə etibarilə Azərbaycanda, sənətin inkişafında bir sıra başqa - məlum amillərlə birlikdə qədim əsatirin də az rolu olmamışdır. Bunun izlərini və qalıqlarını biz xalq ədəbiyyatımızın qədim dövrlərə aid olan bəzi növlərində, xüsusilə nağıllarımızda açıq-aydın görməkdəyik. Həmin bu əsatri surətlərin ən yaxşı nümunələrindən biri də bu məqalədə haqqında danışmaq istədiyimiz div surətidir.

Biz "Məlikməmməd" nağılından gördük ki, div şər allahı Əhrimənin ən başlıca köməkçisi olaraq, Ahuraməzdanın bütün təzahürlərinə qarşı amansız və daim mübarizə edir. İkinci tərəfdən, keçən məqalədən də göründüyü kimi, ibtidada çox böyük məharətlə yaranmış iki idarəedici əks ruhdan biri olan Ahuraməzda xeyiri, həyatı, həqiqəti, işığı seçmişdir. Daha doğrusu, Ahuraməzda qədim insan tərəfindən yaradılmış bədii-fəlsəfi bir surət olmaq mənasında həmin sayılan dörd əsas xeyir ünsürünün ümumiləşmiş mücəssəməsidir. Məlumdur ki, bu dörd ünsürün ən başlıcası işıq və onun müxtəlif şəkillərdə təzahüründən ibarət olan Günəş və oddur. Heç təsadüfə deyil ki, "Avesta"da "Ahuraməzda insanlar üçün iki əsas nemət yaratmışdır" deyilir. Bunlardan birincisi Günəş, ikincisi isə yağışdır. Qalan başqa nemətlər hamısı bu iki əsasdan doğur. Əhrimən isə, bu iki

nemətə qarşı zülməti və qaranlığı yaratmışdır. Bunların arasında əsas küllün bir cüzi olaraq daimi bir mübarizə getməkdədir. Məsəl üçün, "Avesta" da Günəşin yer üzündə yaşayan adi insanlara məxsus təzahüründən ibarət olan odla zülmət arasındakı mübarizəni göstərən bir ayin vardır:

"Gecənin birinci yarısında Ahuramazdanın oğlu Atar-atəş-od ev sahibini bu sözlərlə köməyə çağırır: -Ev sahibi, qalx! Paltarını gey! Belini bağla! Əllərini yu! Mənə odun doğra, gətir ki, mən sənə təmiz yuyulmuş əllərlə gətirilmiş təmiz odunla yanıq. Budur divlərin yaratmış olduqları zülmət mənəmlə mübarizəyə gəlir. O, mənə məhv etmək istəyir"...

Müqəddəs od bu çağırışını gecənin ikinci, üçüncü hissəsində də təkrar edir.

Bu parçada diqqəti cəlb edən birinci məsələ odun Ahuramazdanın oğlu adlandırılması məsələsidir. Qədim əsatirdə bu, doğrudan da, belədir. Od, eləcə də, ümumiyyətlə, işığın əsas yaradıcısı olan Günəş Ahuramazdanın bəzən oğlu, bəzən hər şeyi görə gözü, bəzən də öz təzahürü-aksi adlandırılmaqdadır.

İkinci məsələ isə, divlərin doğrudan-doğruya zülmətin yaradıcısı adlandırılmalarıdır. "Məliknəmməd"dən də görüldüyü üzrə, nağıllarımızda divlərin əsas etibarilə zülmətdə, yeraltı qalaçalarda yaşamaları da həmin bu etiqadın nəticəsidir.

Zülmətlə işıq və yaxud onların yaradıcısı hesab edilən divlərlə Günəş arasındakı daimi mübarizə əsatinin izləri, qalıqları hətta yaxın zamanlara qədər xalq etiqad və əqidələrində, adət və ənənələrində yaşamaqda idi. Buna çox misal gətirmək mümkündür. Heç olmazsa, yaxın keçmişin ən mötəbər xalq ədəbiyyatı toplayıcılarından olan T.Bayraməlibəyovun bu qeydlərini (SMOMPK - VIII-11, 202) göstərmək olar.

"Ay və Günəş tutulduğu zaman, müsəlmanlar mis qabları bir-birinə vurur və güllə atırlar. Bununla onlar cinləri, divləri qorxutmaq və onların tutub həbs etmiş olduqları ayı, Günəşi qurtarmaq istəyirlər. Müsəlmanların əqidəsinə görə, hətta cinlər, divlər ayı və Günəşi tutur, dördüncü göydə olan böyük bir gölün içərisinə salırlar, insanlar səs-küy qopardıqda isə, qorxur və onları buraxırlar. Müsəlmanların əqidəsinə görə, onlar metal şeylərin səsindən çox qorxurlar".

Qaranlığı və onun təbii səbəblərini, eləcə də onları məhv edən Günəş və ayı canlı varlıq kimi təsəvvür etmək, bəllidir ki, ümumiyyətlə, inkişafın müəyyən pilləsində təbiət qüvvələrinə, göy əcramına olan antmist baxışın nəticəsidir. Buradan aydın görünür ki, qədim azərbaycanlı da, başqa bir çox xalqlarda olduğu kimi, bunlara yaşayan canlı varlıq kimi

baxmış, hətta hər birinə öz xüsusiyyətlərinə uyğun bir şəkildə insani səciyyə və şəkil də vermişdir. Misal üçün, biz “Avesta”da işıq ilahəsinin – Günəşin belə bir təsvirinə rast gəlirik.

“Onun arabasını səmavi yemlə yemlənən dörd ölməz ağ kəhər at aparır. Onların qabaq əlləri qızıl, dal ayaqları isə gümüş nalla nallanmışdır”.

Günəş tülunu xəbər verən fərc isə “Avesta”da belə təsvir edilməkdədir:

“O, göylərdə yaşayan müqəddəslər içərisində birinci olaraq Bere-zant dağının üzərinə qalxır. O yüyürək ölməz Günəşin önüncə gəlir. Qızıl geyim içərisində olan o, birinci olaraq, gözəl yüksəklikləri tutur və oradan öz lütfkar gözü ilə... sular və otlarla zəngin olan uca dağların mal-qaranı yemlə necə təmin etməsinə... baxır... O, həmin Berezant dağından bütün maddi aləmi seyr etməkdədir”.

Bundan başqa, dünyanın bir sıra xalqlarında olduğu kimi, özünə görə müəyyən fərqləri və xüsusiyyətləri ilə bizdə də Günəşi qız, ayı oğlan şəklində təsvir edən bir sıra əfsanələr vardır. Misal üçün, yenə də həmən yuxarıda adıçəkilən müəllifin verdiyi məlumata görə:

“Lənkəran müsəlmanları içərisində Ay və Günəş haqqında çox yayılmış belə bir əqidə vardır: Günəş və Ay hər ikisi canlı məxluqlardır. Mələk qədər gözəl olan Günəş və Ay öz parlaq gözəllikləri ilə yer üzündə yaşayan mömin bəndələrə işıq vermək üçün yaradılmışdır. Lənkəran müsəlmanlarının əqidəsinə görə, Günəş son dərəcə gözəl bir qadın, Ay isə gözəl bir kişidir. Bir zamanlar guya ki, onlar ər-arvad imişlər. Lakin günlərin birində onlar savaşımış və o gündən də ayrılmışlar. Əfsanəyə görə, onların savaşımları belə olmuşdur.

Guya ki, Günəş Ayın arvadı imiş. Bütün ev işlərini də o görürmüş. Xörək bişirmiş, paltar yuyurmuş və sairə...

Günəş bir gün təndirə çörək yapmış. Ay onun yanına gəlir və zarafat eləməyə başlayır. Günəş çörək bişirməklə məşğul olduğu zamanda belə zarafatı çox yersiz və hətta təhqiredici bir günah hesab edərək hirslənir, əlindəki xamırı onun üzünə vurur. Ay bundan çox qəzəblənir və cəza vermək üçün onu qovmağa başlayır. O gündən Ay Günəşi qovur, lakin tuta bilmir.

Lənkəranlıların əqidəsinə, görə, Ay hər ayın sonunda, iki gün anasının bətnində qalaraq, yenidən doğulur. Ona görə də hər ayın əvvəlində kiçilir və yenidən böyüməyə başlayır. O, bu yol ilə Günəşi tuta bilmək üçün cavanlaşmaq və yeni qüvvə almaq istəyir. Lakin Günəş

ondan çox uzaqda olduğu üçün yeni qüvvəyə heç bir ehtiyac hiss etmədən, ona görə də yenidən doğulmadan və böyümədən adi sürətlə qaçır.

Müsəlmanların dediyinə görə, Ayın üzündə olan ləkə də Günəşin onun üzünə vurmuş olduğu həmin xamırdandır. Ay nə qədər gəncləşir və üzünü müxtəlif şeylərlə yuyursa da, bu ləkə onun üzündən getmir.”

Yenə də həmin kitabın 205-206-cı səhifələrində, Bakının ikinci rus-tatar şəhər məktəbinin bir müəlliminin yazdığına görə:

“Ay və Günəş hər ikisi canlıdırlar. Ay kişi, Günəş isə qadındır. Xalq içərisində yayılan bir əfsanəyə görə, guya ki, Ayla Günəş kimin gecə, kimin gündüz çıxması, üstündə mübahisə etmişlər. Ay Günəşə demişdir:

– Sən qadınsan, ona görə gündüzlər sənə görünməyin ayıbdır. Səni naməhrəm kişilər görürlər.

Günəş isə, Aya belə cavab vermişdir:

– Heç kəs mənə baxa bilməz. Çünki mənim iynələrim vardır. Kim baxmaq istəsə, onun gözlərini çıxardaram.”

O gündən Günəş gündüzlər çıxır. Özü də ona baxmaq çətindir.

Ayın üzündəki ləkə belə izah edilir:

“Bir gün Ayın anası xamır yoğururmuş. Ay anasının sözüne baxmayıb, dəcəllik eyləyir, ona mane olmuş. Qəzəblənmiş ana, nəhayət, əlindəki xamırı onun üzünə vurur. Ay o gündən nə qədər əlləşirsə, üzünü təmizləyə bilmir.”

Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, qədim azərbaycanlı Günəşin tutulması hadisəsini onun divlər tərəfindən tutulub həbs edilməsi kimi təsəvvür etmişlər. Sonrakı misallarda isə Günəşin təbiət qüvvələrinə və göy əcramına animist baxışı nəticəsi olaraq, qız şəklində təsəvvür edildiyi görünməkdədir.

Beləliklə, istər “Məlikmənməd” nağlında, istərsə də bu növdən olan bir çox başqa sehrli nağillərimizdə divlərin həmişə gözəl qızları oğurlayıb əksərən yer altında olan qalaçalarda (zülmətdə) həbs edib saxlamaqları motivi aydınlaşmış olur.

Burası bir daha qeyd edilməlidir ki, nağillərimizdə əsatir qalıqları axtarıldığı zaman, daha doğrusu, nağillərimiz bu cəhətdən tədqiq və təhlil edildiyi zaman, birinci növbədə, əsatirçilərin səhvlərinə qatılmaqdan qorunmaq lazımdır. Unudulmamalıdır ki, bizim nağillərimiz ümumiyyətlə xeyirlə şər mübarizəsinin müxtəlif şəkillərdəki bədii ifadəsindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, şərin, bu sözün ümumi və geniş mənasında səciyyəvi ümumiləşməsinin özünəməxsus bədii ifadəsindən ibarət olan bir padşahla, bir kəndli oğlunun aralarındakı mübarizəyə və nəhayətdə, “xeyir”in “şər”ə

qələbə çalmasına əsaslanaraq, bu surətlərin hər ikisinin əsatir qalığı olmasını iddia etmək, əlbət ki, doğru deyildir. Əsatir qalıqları nağıllarımızda bəzən ayrı-ayrı surət və yaxud personajların xasiyyətlərində, onların müəyyən xüsusiyyətlərində, ayrı-ayrı ünsür və əlamətlərdə, təşbeh və məcazlarda, başqa bədii təsvir vasitələrində, çox nadir hallarda isə tamamilə real həyatı mübarizədən ibarət olan böyük bir nağılın ən kiçik bir epizodunda saxlanmış olur. Məsəl üçün, bizdə “Yetim İbrahim” adlı bu məzmununda bir nağıl vardır:

“Qoca ovçu öldükdən sonra onun arvadı və yeganə oğlu İbrahim çox ağır bir yoxsulluğa düşürlər. İbrahim bu vəziyyətdən qurtarmaq üçün çox düşündür. Nəhayət, atası kimi quş tutub satmaqla məşğul olmağı qərara alır. Qoca ovçudan bir cələ, bir də quşları valeh edib həmə cələyə salan xoş səslə bir tütək qalmışdır. İbrahim bunları götürüb meşəyə gedir. Tələni qurur, özü də bir tərəfdə gizləni tütəyini çalmağa başlayır. Çox keçmədən İbrahimin cələsinə hər tükü bir rəngə çalan gözəl bir quş düşür. Quş o qədər gözəldir ki, İbrahim onu satmağa razı ola bilmir. Qəfəsə sahib saxlayır. Ertəsi gün quş özü kimi gözəl bir yumurta yumurtlayır. Yumurtanı bir dükançıya satırlar. Bu gündən etibarən İbrahim yoxsulluğun daşını atır. Quş gündə bir yumurta verir. İbrahimin anası da onu dükançıya satıb evi dolandırır. Dükançı isə öz növbəsində, bu yumurtaları hər gün padşaha satır və bu yol ilə az bir müddətin içərisində böyük dövlət sahibi olur.

Günlərin birində İbrahim dükançının işini başa düşür. Daha yumurtaları ona satmayıb özü şəxsən aparıb padşaha verir. Dükançı belə bir qazancın əlindən çıxmasına qəzəblənir və İbrahimdən intiqam almağı qət edir. Çox çəkmir ki, dükançı şahı yoldan çıxarır. Şah dükançının tədbiri ilə quşun özünü İbrahimdən tələb edir. İbrahim məcbur olur, quşu şahə verir. Lakin dükançının məqsədinin əksinə olaraq, bu hadisə İbrahimin şah yanında hörmət qazanmasına səbəb olur. O, yenidən işə başlayır və İbrahimin indi də quşun erkəyinin dalınca göndərilməsinə müvəffəq olur. İbrahim çox əziyyətdən sonra bunu da tapıb gətirir. Dükançı işi belə görüb yenə də şahın yanına gəlir.

– Şah sağ olsun, – deyir, deyilənlərə görə, bu yaxınlarda çox ətirli bir gül vardır. Bu gül dünyada olan bütün güllərin padşahıdır. Həmə bu quşlar da ki, var, o gülsüz yaşaya bilməzlər. Çox tez qocalıb tələf olurlar. Sən İbrahimi göndər gedib o gülü də tapıb gətirsin.

Şah İbrahimi göndərir. Lakin bu gülü ələ gətirmək çox çətindir. O, divin qalaçasındadır. Onun üçün çox igidlər getmiş, lakin heç biri salamat qayıtmamışdır.

İbrahim çox gəzdikdən sonra, nəhayət, həmin divin qalaçasını tapır. Bir tərəfdə gizlənilib gözləyir.

Çox keçmədən göy guruldayır, yer titrəyir, div gəlir. O, qalaçanın bir divarını qaldıraraq içəri girir. İbrahim də onun dalınca qalaçaya daxil olur. İbrahim burada çox şey görür. Lakin bunların hamısından artıq onun diqqətini cəlb edən qırxıncı otaqda təsadüf etdiyi gözəl bir qız olur. Qız pərilər padşahının qızı Xurşud xanımdır. Xurşud divin əlində əsirdir.

İbrahim divin yatmasından istifadə edərək qızla görüşür, danışır, sabahı div ova getdikdən sonra onu ata mindirib qaçırır. Div işi bilib onları təqib edir. Lakin tuta bilmir. İbrahim Xurşud xanımı xilas edib öz evinə gətirir.

Qız İbrahimi o qədər məşğul etmişdir ki, padşahın tapşırığı tamamilə onun yadından çıxmışdır. Bir müddətdən sonra bu, onun yadına düşür və onu yerinə yetirmək, yəni həmin gülü gətirmək üçün səfərə hazırlaşır. Xurşud xanım məsələni bilir. Ondan bir qab istəyir. Burnuna bir çırtma vurur. Qaba iki gilə qan düşür. Qan yuvarlanıb böyüyür, hər damlası padşahın tələb etdiyi gülün bir dəstəsinə çevrilir. Nağılın dalı padşah İbrahim və dükançı arasında mübarizənin inkişafı ilə davam edib, nəhayət, Xurşud xanımın tədbiri və köməyi nəticəsində İbrahimin qələbəsi ilə bitir". (SMOMPK - XXVI -11)

Bu nağılda bizi maraqlandıran div, Xurşud xanım, gül və quş xəttidir.

Nağılın əsasını təşkil edən bu xətt "Avesta"dən sonrakı Midiya əsatiri ilə əlaqədar, daha doğrusu, oradakı Günəş də zülmət mübarizəsi motivinin özünə görə şəklini dəyişmiş bir qalığıdır. Nağıl nə qədər böyümüş, daha sonrakı dövrlərə aid yeni məişət təfərrüatı, yeni ictimai boyalar almış olsa da, hər halda bu motiv aydın xətlə özünü göstərməkdədir. Dükançının padşaha dediyinə görə, bu gül bütün dünyada olan güllərin padşahıdır. İbrahimin tutmuş olduğu qərribə quşlar da bu gülsüz yaşaya bilməyib tez qocalır və məhv olurlar. Bu gül divin qalaçasındadır. Onun dalınca çox igidlər getmiş, lakin heç biri onu əldə edə bilməmişdir. İbrahim də qalaçada gül görmür. Lakin bunun əvəzində divin əlində əsir olan Xurşud xanımı xilas edir. Xurşud xanım pərilər padşahının qızıdır. Həmənlə gül isə, onun burnunun qanından əmələ gəlir.

Əgər midiyahıların kosmoqonik görüşləri, təbiət və heyat haqqındakı qənaətləri, eləcə də "Avesta"nın bunlara həsr edilmiş ehkam və ayinləri nəzərdən keçirilərsə, bunların bir-biri ilə nə dərəcədə əlaqədar olduqları, daha doğrusu, birincilərin doğrudan da ikincilərin bədiiləşmiş şəkildən ibarət olduqları görünür.

İbrahimin Xurşud xanımı xilas edib, qaçırması nağılda belə təsvir olunur:

İbrahimlə Xurşud xanım mənzil kəsmədən bütün günü yol getdilər. İkinci gün Xurşud xanım İbrahimə dedi:

– İbrahim, bir dön, dala bax, gör nə görürsən?

İbrahim baxıb cavab verdi:

– Üfüqdə qara dumana bənzəyən bir şey görürəm.

Xurşud xanım dedi:

– O duman deyil. Divin ağzından, burnundan çıxan buxardır.

Bir qədər daha sürətlə getdilər. İbrahim yenə də dönüb dala baxdı. Duman qalınlaşmış və böyümüşdü, həm də o tərəfdən tufan səsinə bənzəyən bir gurultu gəlirdi. Xurşud xanım dedi:

– Bu, divin nəriltisidir. Bu o deməkdir ki, div bizə çox yaxınlaşmışdır.

Bir qədər sonra duman onların üstünü aldı. Xurşud xanım dedi:

– Div bizə çatır. Bu yağış onun ağzının suyudur, belə ətrafa yayılır.

Atları daha sürətlə sürdülər. Bir qədər sonra Xurşud xanım dedi:

– Daha qorxma. Biz indi elə bir yerə gəlib çıxmışıq ki, div bizə çata bilməz. O, bu sərhəddən keçə bilməz".

Bütün bu təsəvvürlərdən və ümumiyyətlə, nağılda divin gəlməsinin göyün guruldaması, ildırımın çaxması, yerin titrəməsi və s. ilə verilməsi bu əsatiri surətin Günəşə düşmən olan təbiət hadisələri ilə nə qədər əlaqədar olduğunu göstərir. Daha doğrusu, bütün bunlar divin Günəşə düşmən, təbiət hadisələrinin animizmə əsaslanan "insanlaşdırılmış", "canlaşdırılmış" bədii ifadəsindən ibarət əsatiri bir surət olduğunu sübut edir.

Nağıldakı qız surətinə gəlincə, mübaliğəsiz demək olar ki, o da Günəşin beləcə "insanlaşdırılmış" ifadəsindən ibarətdir. Biz keçən məqalədə müqəddəs həyat və əbədiyyət ağacı haqqında danışmış, bunu daim müqəddəs Berezant dağı ətrafında fırlanan göy əcramının, xüsusilə Günəşin sayəsində yaşadığını demişdik. Nağıldan artıq görünür ki, buradakı gül həmən həyat və əbədiyyət ağacının gülüdür. İbrahimin tutmuş olduğu quşların da bunlarsız yaşaya bilmədikləri, tez qocalıb məhv olduqları

nağılda xüsusilə qeyd olunmuşdur. Bu gül divin qalaçasındadır. İbrahim onu gətirməyə gedir. İbrahim gülü görə bilmirsə də, ondan daha əsaslı olan Xurşud xanımı xilas edir. Lakin o, Xurşud xanımı xilas etməklə, özü bilmədən həyat və əbədiyyət gülünü də əldə etmişdir. Bu gül onun burnunun qanından əmələ gəlir. Burada həyat və əbədiyyət ağacının Günəşin sayəsində yaşaması son dərəcə yüksək bir məharət və ustalıq, olduqca bədii bir şəkildə ifadə edilmişdir. Beləliklə, hətta adından da göründüyü kimi, Xurşud (Günəş) xanım zülmət divinin əlində əsir olan Günəşin animizmə əsaslanan əsatri surətidir. Bu növdən olan nağıllarımızdan və eləcə də xalq ədəbiyyatımızın buna yaxın olan başqa növlərindən Günəşlə zülmət arasındakı mübarizə motivlərinin bu şəkillərinə çox misallar gətirmək olar. Bəlli olduğu üzrə, ümumiyyətlə, bu motiv ümumbəşəridir. Lakin atəşpərəstliyin hakim olduğu ölkələrdə, xüsusilə qədim Azərbaycanda bu daha qüvvətli və bariz bir şəkil almışdır. Azərbaycanın təbii quruluşu, burada neft və yanan qaz olması, Abşeronun xüsusiyyəti, bütün bunlar həmin motivin başqa xalqların yaradıcılığına nisbətən, bizdə daha çox inkişaf etməsinə xüsusi imkan və şərait yaratmışdır.

Bunlar hamısı doğru, lakin buradan belə bir sual meydana çıxır: madam ki, Günəşlə zülmət arasındakı mübarizə motivi ümumbəşəridir, biz nə üçün bunu "Avesta"dan sonrakı Midiya əsatri ilə bağlayırıq? Başqa şəkildə deyilsə, bizim xalq ədəbiyyatımızda divin şər qüvvəsi olması nə üçün "Avesta" ilə əlaqədardır? Bu məqalədə bizi maraqlandıran əsas məsələ də budur. Çünki əgər belə demək mümkündürsə, ümumi küllün bir cüzi olan bu məsələ, ümumiyyətlə bizim xalq ədəbiyyatımızın "Avesta" ilə nə dərəcədə bağlı olduğunu göstərən dəlillərdən biridir.

Bu suala div surətinin ikinci bir xüsusiyyətinin izahı ilə cavab verilməlidir. Bu, eyni zamanda "Div nədir?" sualına da cavab ola bilər.

Biz bütün burada qeyd olunan və olunmayanlardan bilirik ki, div şər qüvvəsidir. O, hər zaman insanı daim həyat və əbədiyyətdən məhrum etməyə çalışır. O, Günəşin "insanlaşdırılmış" surətindən ibarət olan gözəl qızları zülmətdə həbs edərək, özünə ram etməyə çalışır. Buna razı olmayanlara min cürə ağılasıgmaz əzab və əziyyət verir. Onları bihuş edərək, həyat boyu daimi yuxuya mübtəla edir. Onları saçlarından asıb, dabanlarından qan alır. Beləliklə də, yarımcan və yaxud məhv edir. Qəhramanları həmişə "adam-badam iysi gəlir" deyə axtarır, tapır, yeməyə çalışır. Onları müxtəlif tilsimlərə salır, daşa döndərir və s. Bir sözlə, o, şər qüvvəsinin malik ola biləcəyi bütün xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin daha

diqqətli tədqiqat bu surətin yalnız belə ziyanəvər bir “varlıq” olmayıb, eyni zamanda xeyirxahlıq əlamətlərinə, müsbət xüsusiyyətlərə malik olduğunu da göstərir. Bir sıra nağıllarda o, doğrudan-doğruya, qəhrəmanlara kömək edir. Qəhrəmanı öz dalına alaraq, keçilməsi insan gücündən xaric olan məsafələrə aparır. Misal üçün, “Hatəm” nağılında padşahın tutulmuş gözlərinin açılması üçün Gülüstani-İrəmdən yarpaq gətirmək lazımdır. Lakin buraya getmək mümkün deyildir. Padşahın oğulları nə qədər çalışırlarsa da, heç bir müvəffəqiyyət əldə edə bilmirlər.

Bu yarpağı gətirən şahın kiçik oğlu İbrahim olur. Onu oraya aparan isə, üç qardaş divlər olurlar. Onlar İbrahimlə qardaş olub çətinliyə düşdükdə çağırırsın deyə tüklərindən də verirlər.

“Şahzadə Mütalib” nağılında şahın uşağı olmur. O, bunun üçün bütün vasitələrə müraciət edir. Lakin heç birisi fayda vermir. Günlərin birində bir dərviş ona belə məsləhət verir: səni indiyə qədər almış olduğun arvadların çilləsi basıb. Sən gərək onların hamısını boşayasan. Yeddi il tamam hər gün üç dəfə soyuq suda çimib, sillədən təmizlənəsən. Sonra bir təzə arvad alasan. Ondan uşağın olar. Padşah dərvişin dediyi kimi edir. Lakin yenə də uşağı olmur.

Günlərin birində şah fakir-xəyala batmış bir halda küləfrəngidə oturur. Birdən göy guruldayır, yer titrəyir, bir parça qara bulud gurultu ilə həyətə enir. Padşahın başı üzərində bulud parçalanır, içərisindən bir qırmızı alma tullanıb şahın qucağına düşür. Şah qocaların məsləhəti ilə almanın yarısını özü yeyib, yarısını da arvadına verir. Bu gündən şahın arvadı hamilə olur. Gün keçir, ay dolanır, doqquz ay tamam olur. Şahın arvadı vəzi-həmlin çətinliyindən ölüm qorxusu qarşısında qalır. Həkimlər, təbirlər heç bir çarə edə bilmirlər. Ən ciddi dəqiqədə yenə də göy guruldayır, qara bulud enir, içərisindən qoca bir div-qarı çıxır. Qarı gəlib şahın arvadını ölümdən qurtarır.

Gedəndə də:

– Mən gəlincə uşağa ad qoymazsınız, – deyir. Qarı vaxtında gəlib oğlanın adını Şahzadə Mütalib qoyur.

Şahzadə Mütalib böyüyür. Uzun əzab-əziyyətlər çəkir. Nəhayət, gedib həmə o div-qarının qalaçasına çıxır. Div-qarı onu öz div oğlanları ilə tanış edir. Şahzadə Mütalib onların köməyi ilə pərilər padşahının qızını alır. Onların köməyi ilə Mütalib ilanların padşahı və Süleyman peyğənbərlə görüşür. Nəhayət, onların köməyi ilə onu şərə salan analığına və onu bu fəlakətlərə salmış atasına qalib gəlir. Nağıllarımızda Həzrət Süleyman adı ilə əlaqədar olan xariqülədə sehrli şeylər də (papaq, üzük,

xalça, süfrə, ayna, kisə, düdək və s.) çox zaman divlərdə olur. Bunlar dostluqda çox möhkəm və sədaqətli olurlar. Divin belə xeyirxahlıq əlamətlərini göstərən misalların sayını yenə də artırmaq olar. Bunun səbəbi nədir? Başqa şəkildə desək, bu əsatiri surətə qarşı belə ziddiyətli, ikibaşlı münasibət nə ilə izah oluna bilər? Bu ziddiyət haradan əmələ gəlmişdir? Bunun tarixi, fəlsəfi kökü haradadır?

Yuxarıda deyildi ki, "Avesta"-da div Əhrimənin ən başlıca köməkçisi, yəni əsas şər qüvvəsi deyə elan edilmişdir. Unudulmamışsa, bu barədə keçən məqalədə danışılmış və "Avesta"-nın divlərə olan münasibətini göstərən bir ayin də qeyd olunmuşdu. Əslində "Avesta"-nın birinci əsas hissəsi olan "Vendidad" tamamilə divlər əleyhinə çevrilmiş ehkamlardan ibarətdir. Hətta bu sözün özü belə (Vendidad) "Divlər əleyhinə ehkam" sözlərinin müxtəsər şəkli dir.

Diqqət edilirsə, divlərin canlarının başqa zərərli heyvanlarda olması məsələsi də bununla əlaqədardır. Məlumdur ki, bizim nağıllarımıza görə, divin canı həmişə başqa bir şeydə olur. Bu, çox zaman müəyyən bir şüşə içərisində, yaxud ağacda, quşda olsa da, öz mənşəyi etibarilə daha qədim olan və az-çox yaxşı mühafizə edilmiş nağıllarda həmişə zərərli heyvanlarda və quşlardadır. Qəhrəman tilsimi sındırmaq üçün divi öldürməli, bunun üçün isə onun canının nədə olduğunu kəşf etməlidir. Divin canı çox zaman qara ilanda, qarğada, sağsağanda, bayquşda, sərçədə və sairədə gizlənmiş olur. Qəhrəman onu öldürməklə divi də məhv etmiş, onun yaratdığı tilsimi də sındırmış olur. Əslində bu, çox təsərrüfat əhəmiyyətli olan tədbirin bir qalıqlarıdır. Məlum olduğu üzrə, ümumiyyətcə, "Avesta"-da yerli otaq təsərrüfata, əkinçiliyə çox dərin bir hüsni-rəğbət və bunun üçün çox qüvvətli bir təbliğat ruhu vardır. Hətta Midiyada müəyyən bir günah işləmiş adamın o günahdan təmizlənməsi üçün, onun müəyyən miqdarda təsərrüfat üçün zərərli olan həşərat öldürməsi vacibətdən hesab olunur. Bu barədə təfəsilə girişməkdən və bunun bizim xalq ədəbiyyatımızda necə əks etmiş olması məsələsindən hələlik vaz keçərək (bu barədə gələn məqalədə), qeyd etmək istəyirdik ki, divin canının belə həşərat və quşlarda olması etiqadı yenə də "Avesta"-nın təsiri nəticəsidir.

Ümumiyyətlə, dinlər tarixindən görünür ki, hər bir yeni din ortalığa çıxdığı zaman özündən qabaqkı dinə, yaxud xalqın təbiətə, ictimai həyata olan baxışlarına, qənaətlərinə zidd getmiş, onu ya tamamilə, yaxud qismən məhv etməyə, bu mümkün olmadığı təqdirdə özünü əlverişli bir hala salmağa çalışmışdır. Bunun belə olduğunu sübut etmək üçün hər hansı bir dinin mənşə və tarixindən çoxlu misallar gətirmək mümkündür. Ancaq bu,

çox aydın bir məsələ olduğundan bu misallara və izahata ehtiyac görməyirik. Ancaq bunu qeyd etmək istəyirik ki, zərdüştilik də bu mənə etibarilə başqa dinlərdən fərqlənməyir. O da yeni ortalığa çıxdığı zaman qədim əsatirə, görüş və qənatələrə, inam və etiqlara elani-hərb etmişdi. Misal üçün, qədim əsatirdə Asura-şər allahı olduğu halda, Zərdüştu onu tamamilə dəyişdirmiş və Ahura şəklində əsas xeyir allahı deyə elan etmişdir. Yaxud ilan daha əvvəllərdə müqəddəs, hətta totem hesab edildiyi halda, zərdüştilik onu insanlığın düşməni kimi izah etmişdir. Belə taleyə malik olanlardan birisi də divdir.

Tədqiqat göstərir ki, div "Avesta"da Ahuramazdanın və eləcə də onun təzahürü olan Günəşin düşməni olaraq elan edilmişsə, əksinə olaraq, qədim əsatirdə o, işıq allahı olaraq tanınmışdır. Hətta bu sözün özü belə qədim sanskrit dilində "İşıq allahı" mənasını daşımışdır.

Divin belə işıqla əlaqədar olması məsələsi, bir tərəfdən çox qədim dövrlərə aid olduğuna görə, digər tərəfdən də "Avesta"nın bunun əleyhinə olan əhkam və ayinlərinin çox geniş bir şəkildə yayılması nəticəsi olaraq, bəzən tamamilə silinəcək dərəcədə zəif bir hala düşmüşdür. Lakin bununla bərabər, bunun əlamət və izləri yenə də yaşamaqdadır.

Bir çox nağıllarımızda div doğrudan-doğruya Günəşlə, odla əlaqədardır. Yuxarıda haqqında danışdığımız "Şahzadə Mütəlib" nağlında Mütəlib divlərin məkanın çox uzaq məsafədən görünən tüstü ilə tapır. "İbrahim" nağlında İbrahimin gecələr işıq verən sehrlili kəmərinə məşhur Ağ divin anası tapır. Onun yarım dünya boyda bir qazanı vardır ki, böyük bir tonqal üstə onu qaynatmaqla məşğuldur. Div-qarı həmişə bu tonqalın kənarında oturur, tilsimə saldığı adamları da bu qazanda qaynadır. "Ağ quş" nağlında qəhrəman özü-özündən yanan sehrlili çırağı çox axtardıqdan sonra, nəhayət, divlərin məkanında tapır. Belə misalların sayını çox artırmaq olar. Diqqət edilərsə, divlərin Simürğ quşu kimi öz tüklərindən qəhrəmana vermələri də yenə bir dərəcəyə qədər bu məsələ ilə əlaqədardır. Burası doğrudur ki, tük məsələsi özü başqa etiqlə əlaqədardır. Lakin sahibinin gəlməsi üçün onun oda tutulması, yaxud yandırılması, eləcə də bəzi nağıllarda doğrudan-doğruya günə tutulması, bu məxluqların, divin odla – Günəşlə olan əlaqəsinə əsaslanmaqdadır.

Diqqət edilərsə, dünyada ən gözəl və tükənməz işığa malik olan ləl həmişə divlərdə olur.

Divlərin yaşadıkları qalaçalarda, zülmətdə olsalar belə, əsl həqiqətdə yenə də Günəşlə əlaqədardılar. Bunlar çox zaman bir kərpici qızıl, bir kərpici gümüş saraylardan ibarət olurlar. Qızıl, gümüş, ümumiyyətlə,

parlaq metal və daşların isə, ibtidai təfəkkür dövründə Günəş kultu ilə əlaqədar olduğu artıq elm tərəfindən sübut olunmuşdur.

Bu gün belə xalq içərisində yaşayan “Tapdıq” adlı bir nağıl isə divin qədim əsatirdə Günəşlə əlaqədar olmasını, sonralar zərdüştiliklə əlaqədar olaraq, bu etiqaadın tamamilə əksinə çevrilməsini və bu iki bir-birisinə zidd dünyagörüşü-etiqad arasındakı mübarizəni çox gözəl, bədii bir şəkildə ifadə və təsvir etməkdədir:

“Sonsuz qalmış ər-arvad zürüyyət üçün əldən gələn tədbirə müraciət edirlər. Nəhayət, dünya görmüş qocalar nəzir-niyaz verib acları, yoxsulları doydurmağı məsləhət görürlər. Bu tədbir, doğrudan da, müstəcab olur.

Bunların iki nəfər, əkiz oğlanları olur. Lakin bu gün bir ata-anaya bir xoşbəxtlik də üz verir. Kişi evə gəldiyi zaman yolda körpə bir oğlan uşağı da tapır. Oğlanın adını Tapdıq qoyub, hər üçünlü bir yerdə tərbiyə edib böyüdürlər. Bir il sonra bunların son dərəcə gözəl bir qızları da olur.

Uşaqlar böyüyüb boya-başa çatırlar. Qız öz gözəlliyi ilə dillərdə dastan olur. Günlərin birisində qara div qızı oğurlayıb öz məkanına aparır. Doğma qardaşlar bacılarının dalınca gedirlər. Qara div onları da tilsimə salıb, daşa döndərir. İş belə gördükdə Tapdıq səfərə hazırlaşır. O, çox gəzib dolandıqdan sonra bir şəhərdə çox təcrübəli və bilikli bir qocaya rast gəlir. Qoca Qara divin tilsimini qırmaq üçün Gülüstani-İrəmə getmək, orada Günəşin qızından kömək istəmək lazım gəldiyini deyir.

Tapdıq Gülüstani-İrəmə gedir. Qocanın demiş olduğu alma ağacının üstünə çıxır, yarpaqların arasında gizlənib gözləyir. Səhər hələ Günəş çıxmamışdan bir qədər qabaq Günəşin qızı bağa gəlir. Onun üzünün şəfəqi alma ağacına düşür. Hər alma, hər yarpaq min bir rəng çalmağa başlayır. Bu almada yeyən həm cavanlaşır, həm də gözəlləşir. Günəşin qızı Tapdığı görür. Onun ağacdən düşməsini əmr edir. Lakin Tapdıq düşmür. Qoca ona öyrətmişdi ki, Günəşin qızı anasının südüne and içməyincə ağacdən düşməsin. Tapdıq əhvalatı danışdı, bacısını və qardaşlarını xilas etmək üçün yardım göstərməsini ondan xahiş edir. Qız bunu edə bilməyəcəyini söyləyir.

Burada başlanan ikinci nağıldan anlaşılır ki, qızın anası Günəş həməən Qara divə aşiq imiş. Günəş daim Qaf dağının ətrafında fırlanır, orada batır, oradan tulu edirmiş. Qara div isə Qafdakı zülmət quyusunun sahibi imiş. Onlar hər gün şamdan başlayaraq ta səhərə qədər Qafın arxasında görüşürmüşlər. Günəşin qızı isə onların bu görüşünə razı deyilmiş. Ona görə də, divlə qız arasında daim bir düşmənçilik varmış. Qız o qədər gücə malik imiş ki, bir dəfə ayaq basmaqla Qara divin zülmət

quyusunda olan tilsimini məhv edə bilirmiş. Lakin Günəşin canı qara divin ixtiyarında olduğu üçün qız bunu edə bilmirmiş. Çünki zülmət tilsimi dağılsa, div özü də məhv olacaq ki, onda istər-istəməz Günəş də məhv olmalıdır. Qız bütün bu əhvalatı Tapdığa danışır. Lakin Tapdıq ondan əl çəkməyir. Qız ağacdən düşməsi üçün ona yalvarmağa başlayır. Çünki bu ağacın üstünə bəni-adəm çıxdıqda onun almaları kəsərdən düşüb öz xüsusiyyətlərini itirirmiş. Bu isə qızın gənclik və gözəlliyinin məhv olması deməkdir. Bu sirri Tapdığa qoca öyrətmişdi.

– İndi ki belədir, onda sən anana de, qoy o, Qara divdən xahiş eləsin.

Qız bunu eləmək istəmir. Çünki bu, anasının divlə görüşməsinə razılıq vermək olur ki, bu da ümumiyyətlə, onun məqsədinin ziddindədir. Lakin Tapdıqın ağacdən yerə düşməməsi, qızı söz verməyə, hətta anasının südünə belə and içməyə məcbur edir.

Qız anasına müraciət edir:

– Ana, mən səndən bir xahiş edəcəyəm. Ancaq sən gərək and içəsən ki, bu xahişi yerinə yetirmək üçün eləyəcəyin işi bundan sonra bir daha eləməyəcəksən.

Anası and içir. Qız əhvalatı ona açır. Tapdıqın bacısı ilə qardaşlarını qurtarmaq üçün Qara divlə danışmasını rica edir. Günəş and içdiyinə görə sözündən dönə bilməyib, Qara divlə danışır, qızı və oğlanları azad etdirir. Lakin and içdiyinə görə bu gündən qara divlə də əlaqəni kəsməyə məcbur olur. Qara div bunların hamısına Günəş qızının səbəb olduğunu bilir. Ona görə də o gündən öz zülmət quyusuna girib Günəşin qızı və eləcə də onun məkanı olan Gülüstani-İrəmlə düşmən olur. Günəşlə Qara div bir daha görüşürlər. Buna baxmayaraq, yenə də bir-birlərini sevirilər. Hər gün görüş vaxtında onlar Qaf dağına qalxırlar. Ancaq bir-birinə yaxınlaşa bilmirlər. Biri Qafın bu tərəfində, biri isə o biri tərəfində qalır. Günəş and içdiyinə görə o tərəfə gələ bilmir. Qara div də qızdan qorxduğu üçün bu tərəfə gələ bilmir. Hər ikisi uzaqdan bir-birinə baxıb ağlayırlar. Hər iki tərəfdən axan göz yaşlarından Qaf dağının təpəsi yanılır. Nağıl Günəşin qızının Gülüstani-İrəmdə yaşayan bir Firiştə ilə sevişməsi və ona getməsi ilə bitir.

“Tapdıq” nağılının bu hissəsində Günəşlə div surətinin bir-birinə münasibəti əsatin zərdüştilikdən qabaqkı və sonrakı mərhələlərinin, əgər belə demək mümkündürsə, bədii bir tarixçəsi verilmişdir. Günəşin qızının Firiştə ilə olan münasibəti, onunla sevişməsi yenə də “Avesta” ehkamları

ilə əlaqədardır. Lakin bu, tamamilə müstəqil bir mövzu olduğu üçün bu barədə xüsusi danışmaq lazımdır.

Divin ibtidada Günəşlə əlaqədar bir əsatiri-xeyirxah qüvvə olması, bu surətin məşhur Prometey surəti ilə əlaqədar olmasından da görünməkdədir. Yunan əsətirindən bəlli olduğu üzrə, Prometey bir sıra şeylərlə bərabər həm də Olimpın müqəddəs odunu insanlara verdiyi üçün baş allah Zevsin qəzəbinə uğramış və onun əmri ilə Qafqaz dağında çarınıxa çəkilmişdi. Zevsin əmri ilə bir qara quş hər gün onun ciyərini dimdikləyib yeyir. Gecə ciyər yenidən əmələ gəlir, səhər qara quş yenidən onu dimdikləyib yeyir və bu, Herkulesin onu azad etdiyi günə qədər davam edir.

Azərbaycanda div haqqında olan əfsanələr də buna çox yaxındır. Guya ki, divlər də beləcə Qaf dağında bir mağarada həbs edilmişlər. Onlar hər gün səhərdən axşama qədər mağaranın qalın divarlarını yalayıb nazikləşdirirlər. Artıq kağız qədər nazik divarın deşilməsinə, beləliklə də, divlərin həbsdən xilas olmasına az qalmış onlara qarşısı alınmaz bir yorğunluq hakim olur. Onlar yıxılıb yatırlar. Bu müddətdə divar yenidən qalınlaşıb əvvəlki halına düşür. Onlar yuxudan qalxıb yenə də divarı yalamağa başlayırlar. Bu hal dəyişmədən davam edir.

Divin qədim əsatirdə Günəşlə əlaqədar olmasını sübut edən dəlillərdən birisi də onun eyni zamanda həm də musiqi ilə əlaqədar olması məsələsidir.

Bu, ümumiyyətlə, dünya xalqları əsətirində belə olmuşdur. Işıq və Günəş allahı, eyni zamanda həm də musiqi, təğənni, hətta bir çox hallarda həm də şeir və poeziya ilahəsi kimi təqdis edilmişdir. Buna çox misallar gətirmək olar. Heç olmazsa məşhur Apollon bunun ən yaxşı misalıdır. Bəlli olduğu üzrə, əvvəllərdə qoyun şəklində təsəvvür və ifadə edilən Apollon sürü və çobanlar hamisi olaraq tanınırdı. Öz inkişafının sonrakı pillələrində oradakı əlaqə və münasibətin nəticəsi olaraq Apollon həm də Günəş allahı kimi tanınmağa başlamışdı. Lakin Apollonun bununla bərabər həm də musiqi, təğənni və poeziya allahı kimi təqdis edildiyi də bəllidir. Əslində bu elə belə də olmalıdır. Günəş və işıqla əlaqədar olan hər bir kult eyni zamanda musiqi ilə də əlaqədar olmalıdır. Bunun belə olmasına səbəb olan bir sıra amillər vardır ki, bunlardan biri də bu xalqlarda hər gün Günəşin tülununun musiqi, rəqs və təğənni ilə qarşılınması adətidir. Bu adət, bu dini təntənə istər-istəməz həmənlə ilahənin musiqi ilə də əlaqələndirilməsinə imkan yaratmış, şərait hazırlamış, səbəb olmuşdur.

İkinci tərəfdən isə elmin artıq sübut etdiyinə görə, qədim insan təbiətdəki göy gurultusu və ildırım çaxması hadisələrinin daxili əlaqəsinə əsaslanaraq, ümumiyyətlə, bunlara bir-birinin səbəb və nəticəsi kimi baxırdı. Təbiətdə ildırım və göy gurultularından sonra havanın açılması və Günəşin çıxması isə istər-istəməz Günəşin bu təbiət musiqisi ilə əlaqələndirilməsini bir qədər daha möhkəmləndirirdi.

Diqqət edilərsə, zahirən ancaq odla – Günəşlə əlaqədar olan Prometey özü belə, eyni zamanda musiqi ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, bir qəvlə görə, Prometey odu əslində od allahı və sənət hamisi hesab olunan Qefestin şeypurundan qoparmışdır. Tədqiqat göstərir ki, bizim div də zərdüştilikdən qabaq, beləcə həm də musiqi ilə əlaqədar olmuşdur. Bunun izləri və əlamətləri bu günə qədər də bizim bir sıra etiqad və əqidələrimizdə, hətta dini əfsanələrimizdə yaşamaqdadır.

Məlumdur ki, bizdə musiqiyə, ümumiyyətlə, “şeytan işi” deyirlər. Bundan başqa, cinlərin həmişə toy edib, çalıb oxumaqla məşğul olduğunu söyləyirlər. Bu barədə bizdə saysız-hesabsız əfsanələr vardır. Diqqət edilərsə, bu növdən olan əfsanələrin hamısında onlara ancaq toy etdikləri, çalıb-oynadıqları zaman təsadüf edilir.

Burasını da qeyd etmək lazımdır ki, istər cin, istərsə də onların başçısı olan şeytan – İblis islam dini vasitəsilə ərəblərdən bizə keçmişsə də, əsil həqiqətdə bunlar divdən başqa bir şey deyillər. Bu barədə fəzlə izahata girişmədən, yalnız burasını qeyd etmək istəyirik ki, islamiyyətə görə, şər qüvvəsi hesab edilən İblis əslində yenə də oddan yaranmış və musiqini də o icad etmişdir.

Divlərin musiqi ilə əlaqədar olmalarını göstərən əlamətlər çox zəif olsa da, hər halda, xalq ədəbiyyatımızda bu günə qədər yaşamaqdadır. Diqqət edilərsə, dünyada ən gözəl səsə malik olan quşlar həmişə bu divlərin qalaçalarında olur. Bu, keçən məqalədə haqqında danışdığımız “Məlikməmməd” nağlında da belədir. Burada qalaçada olan qızların hərəsinin yanında nadir tapılan qiymətli bir şey vardır ki, bunlardan birisi də Hazaran-dastan bülbülüdür. Həmən ad ilə məhşur olan “Hazarandastan” nağlında isə bu bülbül divin əlində əsir olan Bül-Bülqeyis xanımın sarayındadır. Bir sıra nağıllarda divlərin hər tükünün bir hava çaldığı deyilməkdədir. Çox nağıllarda divlər zıncırovlu olurlar. Bəzi nağıllarda isə onlar doğrudan-doğruya əfsanəvi bir şəkildə musiqi səsinə bağlıdır.

Misal üçün, bizdə “Məlikməmməd və Məlik Əmcəd” adında belə bir nağıl vardır.

Məlikməmmədlə Məlik Əmcəd qardaşdırlar. Bunların birisini div oğurlayır. İkinci qardaş qardaşını xilas etməyə gəlir. O, çox yerlər gəzir, çox əzab və əziyyətlər çəkir, lakin qardaşını tapa bilmir. Çünki div onu öz tilsimli qalaçasında həbs etmişdir. Buraya isə bəni-adam ayağı dəyə bilməz. Nəhayət, o, dünya görmüş bir qoca qarı ilə görüşür. Qarı ona deyir ki, həmən divin qalaçasına girmək üçün divlərdən istifadə etmək lazımdır. Lakin divləri bu işə razı etmək çox çətindir. Bunun yeganə, bircə yolu vardır. Qarı ona bir düdək verir, deyir:

– Gedib filan daşın yanında, dərin bir quyu qazarsan. Sonra çıxıb, daşın üstündə həmən düdəyi çalarsan. Divlər düdəyin səsinə gələcəklər. Sən tez düşüb quyuda gizlənersən. Onlar sənə yalvaracaqlar ki, yenə də çalasan. Sən çalmazsan. Onlar sənə hər cür kömək etməyə söz verəcəklər. Ancaq inanma. O qədər çalma ki, onlar and içsinlər. Ondan sonra asandır.

Oğlan belə də edir. Düdəyin səsinə valeh olmuş divlər oğlana kömək etmək üçün and içməyə məcbur olurlar.

Yaxud məşhur “Tüklücə” nağılını götürək.

Tüklücənin bacısını yenə də div oğurlayır. O, çox axtarıqdan sonra bir yerdə qocalıqdan pambıq içərisində saxlanan bir qoca kişiyyə müraciət edir. Qoca divin qalaçasını ona göstərir. Lakin oraya girmək çox çətindir. Çünki qalaçanın qapısında divlər keşik çəkirlər. Burada da qoca Tüklücəyə bir düdək verir. Tüklücə onun öyrətdiyi kimi, qalaçanın qapısı yaxınlığında düdəyi çalır. Keşikçi divlər hamısı düdəyin səmindən bihuş olur. Tüklücə içəri girib öz bacısını xilas edir.

Buna, ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatımızdan, eləcə də nağıllarımızdan çox misallar gətirmək olar. Bunlar aralarındakı əlaqəyə görə, divlərin, yuxarıda deyildiyi kimi, qədim əsatirdə Günəşlə əlaqədar xeyirxah bir qüvvə olduğunu göstərir.

Divin belə xeyirxah olduğunu biz qədim şərq əsatiri ilə çox bağlı olan Firdovsi “Şahnamə”sində də görürük. Məlum olduğu üzrə, burada divlər səltənətə rəngbərəng güllər, çiçəklər və gözəl səslə quşlarla dolu, daimi bir yaz, bahar səltənəti kimi təsvir olunmaqdadır. Hətta bu əsərə görə, divlər Təhmürəzə otuz dildə yazmaq və oxumaq öyrədirlər.

Beləliklə, divlərin əsatiri bir surət olmaq etibarilə, daha qədim əsatirdə bugünkü tamamilə əksinə olaraq xeyirxahlıq qüvvəsi, hətta Günəş – işıq və musiqi ilahəsi olduğu aydın görünməkdədir. Bu surətin bugünkü xalq ədəbiyyatımızda bu deyilənlərin daha çox əksini ifadə edən bir surətə çevrilməsinin səbəbi zərdüştilik və “Avesta”dır. Yalnız bu yeni dini fəlsəfi əsərin, bu yeni dünyagörüşünün təsiri nəticəsi olaraq, daha

qədim əsatirdə Günəşlə əlaqədar başlıca xeyirxah qüvvələrdən birisi olan div zülmətin yaradıcısı hesab edilən şər qüvvəsinə çevrilmişdir. Bu isə yuxarıda deyildiyi kimi, ümumiyyətlə, "Avesta" ilə bizim xəlqiyyətimiz arasındakı əlaqənin yaxınlığını göstərən misallardan birisi olaraq, əsas küllün bir cüzünü təşkil etməkdədir.

1946